

Dommedag er utsatt!

//

//]]]]> //]]>

Dommedagsprofetier kan virke sterkt mobiliserende når det gjelder politisk handling og opprør mot samfunnets autoriteter. Hvis endetiden oppleves som nært forestående, er det viktig for alle gode krefter å slutte opp om kampen for Guds rike på jorden. Fienden – Antikrist – identifiseres ofte som makthavere av forskjellig slag, enten det er Paven, konger, fyrster eller geistlige stormenn. Den som slutter seg til Guds utvalgte hær i et apokalyptisk slag, står direkte under Guds kommando og er selvsagt ikke forpliktet til å underkaste seg noen herre av denne verden. På den måten virker dommedagsforestillinger både religiøst og politisk frigjørende og utfordrer legitimiteten til etablerte maktstrukturer.

Av Johannes W. Løvhaug. Artikkelen ble opprinnelig trykket i Arr. Idéhistorisk tidsskrifts dommedagsnummer (#4-2007).

Millenaristisk tenkning og drømmen om et tusenårsrike motiverte gjennom hele middelalderen til et hellig opprør mot ugudelige makthavere. Deltakerne i kampen så det som sin oppgave å «hjelpe» Gud med å fullføre sin plan med menneskene og verden. Slik var det også med de millenaristiske bevegelsene i den engelske borgerkrigen på midten av 1600-tallet. Dommedagssekter spilte en

viktig rolle både i selve krigføringen og i den politiske kampen mellom kronen og parlamentet.

Men hva hvis dommedag blir utsatt på ubestemt tid? Hva hvis religiøs legitimering av politisk aktivisme blir «nøytralisert» ved at dommedag henlegges til en fjern og ukjent framtid? Vil ikke lufta gå ut av det millenaristiske opprøret og passivisere den eskatologiske impulsen til politisk handling?

Det var nettopp en slik «nøytralisering» av religionen Thomas Hobbes forsøkte seg på da han i siste halvdel av hovedverket *Leviathan* plasserte sin politiske filosofi i et eskatologisk skjema. Ved hjelp av en alternativ bibeleksegese ville Hobbes undergrave legitimiteten til alle former for religiøs maktutøvelse i samfunnet.

Religion, borgerkrig, opprør

Da Hobbes' samtidige Roger Coke skulle studere kapittelet om religion i Hobbes' bok *De Cive* (1642), konkluderte han raskt at det var bortkastet tid:

//]]]]> //]]>

It is not worth examining, what he would have under the title of Religion, for men say, the man is of none himself, and complains (they say) he cannot walk the streets, but the Boys point at him, saying, There goes HOBBS the Atheist!

Anklagene om ateisme klebet ved Hobbes hele hans liv som filosof, og *Leviathan* ble i 1657 innrapportert til en parlamentskomité for å være «a most poisonous piece of atheism». Komiteen avla aldri noen rapport, men i 1666 nedsatte parlamentet nok en kommisjon for å se nærmere på Hobbes' påståtte ugudelighet. Heller ikke denne komiteen kom med noen klar dom, men Hobbes ble pålagt å ikke publisere tekster i England om følsomme politiske emner.

I ettertidens resepsjon er de religiøse dimensjonene ved Hobbes' tenkning ofte blitt sterkt nedtonet eller ganske enkelt oversett. Idéhistorikeren J.G.A. Pocock mener det i nyere fortolkninger av Hobbes har vært viktig å gjøre ham til ateist for å få ham til å passe inn i den sekulariserte naturlovstenkningens skjema, og for slik å gjøre ham til en eksplisitt *moderne* tenker. Men ifølge Pocock går man da glipp av viktige sider både ved Hobbes' eget verk og de debattene som dominerte 1600-tallets politiske og filosofiske diskurser. Selv om det er den «moderne» Hobbes som fortsatt dominerer litteraturen om hans filosofi, har den «ukjente» teologiske siden ved Hobbes blitt viet mer oppmerksomhet de siste tiårene, ikke minst takket være Pocock selv. Hobbes' tenkning må med andre ord ikke bare sees på bakgrunn av den vitenskapelige revolusjonen og framveksten av moderne politiske teorier, men også religiøse strømninger og stridigheter i hans egen tid. Og her inngår eskatologisk retorikk som et viktig element.

For uansett hva Hobbes måtte ha hatt av personlige religiøse oppfatninger, er det hevet over enhver tvil at han tok spørsmålet om religion meget alvorlig. Siste halvdel av *Leviathan* er i sin helhet viet religiøs argumentasjon, og teologiske problemstillinger blir dermed gjort til et av bokens hovedtemaer.

//]]]]> //]]>

Hobbes begynte arbeidet med *Leviathan* trolig en gang i 1649, og ferdigstilte boken mot slutten av 1650. I løpet av dette tidsrommet ble det åpenbart at kongens menn var den tapende part i den engelske borgerkrigen som hadde rast siden 1642. Da *Leviathan* ble utgitt i 1651, var Oliver Cromwell og hans gruppering «the Independents» *de facto* herskere i England. Kongen, Charles I, var halshugget to år tidligere og England var proklamert som republikk.

Den kanskje vesentligste forskjellen mellom Hobbes' verk *De Cive*, som ble utgitt første gang i 1642, og *Leviathan* fra 1651, er nettopp den plassen Hobbes vier til religiøse spørsmål i sistnevnte bok. De religiøse stridighetene i den engelske borgerkrigen er en åpenbar grunn til at han ville ta de teologiske problemene opp på en mer omfattende måte enn han tidligere hadde gjort. Spørsmålet om teologi og kirkeordning var gjennom hele borgerkrigen et sentralt stridstema. Eller som Hobbes formulerer det i *Leviathan*:

The most frequent prætext of Sedition, and Civil Warre, in Christian Common-wealths hath a long time proceeded from a difficulty, not yet sufficiently resolved, of obeying at once, both God and Man, then when their Commandments are one contrary to the other.

I *Leviathan* bruker Hobbes to argumentasjonsstrategier: en ahistorisk og filosofisk, en annen historisk og religiøs. På mange måter er det denne siste dimensjonen som er det egentlig nye med boken i forhold til Hobbes' tidligere skrifter. I bok I og II utvikler han en politisk filosofi dedusert fra noen få grunnleggende «naturlover». Dette er den «moderne» Hobbes slik han vanligvis framstilles. Men i bok III og IV av *Leviathan* setter han den politiske tenkningen inn i en jødisk-kristen eskatologi, hvor forestillingen om dommedag utgjør sluttpunktet. Del III i *Leviathan* heter «Of a Christian Common-Wealth», mens del IV bærer tittelen «Of the Kingdome of Darknesse».

All makt til Suverenen

Forholdet mellom den verdslige (sverdets) makt – *potestas gladii* – og den geistlige – *potestas ordinis* – var et av de absolutt mest brennbare politiske spørsmålene i Europa på 1500- og 1600-tallet. Religiøse konflikter var også prekære i forhold til borgerkrigen i England og utgjorde den aktuelle bakgrunnen for de politiske spørsmålene Hobbes ønsket å finne svar på. I *Leviathan* forsøkte Hobbes i første rekke å gi en endelig løsning på problemet som oppstår i konflikten mellom *potestas gladii* og *potestas ordinis* ved å argumentere for en teologi og en kirkeordning som fratrar religionen potensial som et sosialt og politisk destabiliserende element. Ingen religiøse samfunn eller kirker – verken den katolske, anglikanske, presbyterianske eller lekmannsbevegelser – kunne ifølge Hobbes gjøre krav på autoritet som stiller seg utenfor eller over Suvereners

maktmonopol.

Dette poenget kommer tydelig fram i symbolikken allerede på *Leviathans* tittelblad. Den mektige Suverenen reiser seg over by og land i en konges skikkelse, mens han i den ene hånden holder sverdet og i den andre en biskopstav.

//

//]]]]> //]]>

For å forstå Hobbes' syn på kirke og religion, er det nødvendig å se nærmere på hans generelle syn på politiske forpliktelser. Det kan ifølge Hobbes bare finnes én Suveren. All maktdeling fører til anarki og borgerkrig. Et skille mellom *potestas gladii* og *potestas ordinis*, vil være en form for splittelse av makt som er i strid med naturlovene, som for Hobbes er identiske med Guds lover.

Hobbes tar i *Leviathan* utgangspunkt i den enkeltes behov for sikkerhet for eget liv når han konstruerer sin politiske filosofi. I naturtilstanden finnes en alles krig mot alle, og mennesket har én naturlig rettighet: Retten til selvbevarelse. Men fordi Gud har skapt menneskene relativt like, vil alle tape på å leve i denne anarkiske tilstanden. Det finnes ingen som kan garantere for trygghet, og sikkerheten for liv og helse baserer seg på den enkeltes mulighet til å forsvare seg selv. Hobbes mener alles rett til individuell maktbruk må overføres til én instans for at man skal komme ut av naturtilstanden: Denne instansen er Suverenen. Pakten mellom Suverenen og hans folk baserer seg på at undersåttene er garantert sikkerhet, og at all legitim makt besittes av Suverenen. Derfor kan ingen sette seg opp mot Suverenens avgjørelser og handlinger, med mindre den enkelte er direkte truet på livet. Det sentrale poenget for Hobbes er at en slik samfunnsorden er en nødvendig følge av naturlovene. Mennesket har et grunnleggende og naturlig behov for sikkerhet, og for å

oppnå dette må den enkelte avstå makt til Suverenen. Enhver som bruker sin medfødte fornuft vil innse at det er slik naturlovene fungerer, og at maktavståelse til Suverenen er den eneste mulige form for rasjonell samfunnsorden.

Hobbess peker en rekke ganger i *Leviathan* på at naturlovene er Guds lover. Hvis man ikke forstår og retter seg etter naturlovene, vil det med andre ord ikke bare være selvdestruktivt og irrasjonelt; man vil også sette seg opp mot Guds påbud. Ingen opprør mot Suverenen kan legitimeres, og ingen kan hevde makt over Suverenen, hverken ved teologisk begrunnelse eller andre former for argumentasjon.

Profetienes historie

Mot slutten av bok II og begynnelsen av bok III i *Leviathan* setter Hobbes sin tenkning inn i en helt ny ramme. Han hevder at menneskets eksistens, kunnskaper, moral og politikk må kunne tenkes på to plan. Det ene er naturen, men det andre er den guddommelige aktiviteten som er kjent gjennom Guds ord og profetiene. For å underbygge sin teori om et «*Christian Common-wealth*», tar han ikke bare i bruk naturlovstenkningen fra del I og II av verket, men han griper også til Guds profetiske ord for å begrunne sin posisjon:

...in that I am next to handle, which is the Nature and Rights of a CHRISTIAN COMMON-WEALTH WHEREOF there dependeth much upon Supernaturall Revelations of the Will of God; the ground of my Discourse must be, not only the Naturall Word of God, but also the Propheticall.

//]]]]> //]]>

Mens Hobbes' analyse av naturen og dens lover er ahistorisk, opererer den kristne Gud i tiden. Hobbes bygger her på kristen eskatologi og utlegger et guddommelig skjema som verdenshistorien beveger seg innenfor. Dette rammeverket har en sterk relevans til den politiske virkeligheten. Spørsmålet om frelse er knyttet til Guds vilje og allmakt og hans gjenkomst i tiden. Kristendommens kjernepunkt er nettopp frelsen, og Hobbes benekter at noen av de eksisterende kirkene er nøkkelen til det evige liv. Frelsen er hos Hobbes basert på to dogmer i noe som utgjør en slags teologisk minimalisme: «*Faith in Christ*» og «*Obedience to Laws*». Det er interessant å legge merke til at Hobbes faktisk gjør lydighet til et frelesspørsmål, noe som igjen understreker den religiøse impulsen i hans tenkning. Med disse to dogmene som de eneste nødvendige forutsetningene for frelse, argumenterer Hobbes også for at det er mulig for kristne å underkaste seg vantro herskere.

I *Leviathan* konstruerer Hobbes et verdenshistorisk forløp basert på bibeleksegese og deler verdens utvikling inn i fire epoker. Den første er tiden fra Adam til Abraham og Moses. I denne perioden er Gud herre over alle mennesker i kraft av sin omnipotens, men har ikke direkte lederskap over noe utvalgt folk. Den neste epoken strekker seg fra Abraham og Moses til Saul. Her etablerer Gud sin suverenitet på en spesiell måte overfor et bestemt folk, nemlig jødene. Moses er å betrakte som «Guds løytnant» på jorden, og han har fullmakt til å utøve sin autoritet over israelittene både i religiøse og verdslige anliggender. Gjennom Moses har Gud opprettet pakten med jødene som sitt utvalgte folk. Neste tideverv begynner med at Saul bestiger tronen som israelittenes konge. Jødene kaster da av seg det gamle teokratiske styret og etablerer et monarki på linje med andre folkeslag. Den siste epoken begynner med Jesu gjenkomst og gjenoppretter det teokratiske styret på jorden. Kristus selv blir «Guds løytnant» og suveren hersker over sitt utvalgte kristne folk.

Det sentrale poenget for Hobbes er at denne siste tidsperioden ennå ikke er en realitet, og at vi befinner oss i stadiet før de siste dager hvor Jesu skal innsettes som menneskenes konge. Og det er ingenting hos Hobbes som tyder på at denne siste fasen i verdenshistorien er like om hjørnet.

Venter på dommedag

//]]]]> //]]>

Endetidsforestillingene var imidlertid sterkt utbredt i England i Hobbes' samtid. Allerede før borgerkrigen på 1640-tallet spådde presten Thomas Brightman at Antikrist kom til å dø i 1686, men at det før dette skulle komme en stor krig. Brightmans profetier ga inspirasjon til deler av den puritanske revolusjonen og plasserte opprøret mot kongemakten inn i en frelseshistorisk sammenheng. For eksempel ble reformene av parlamentet på 1640-tallet fortolket som en del av et guddommelig frelsesprosjekt.

Blant de mest aktive millenaristiske bevegelsene midt på 1600-tallet i England var «the Fifth Monarchists» og «the Ranters». Bevegelsene fikk ganske stor folkelig oppslutning og utbredelse både i opprørshæren og i det sivile samfunnet, ikke minst blant håndverkere. Det var under og etter den engelske borgerkrigen nærmest en «flom» av karismatiske lekmannsbevegelser i England som de mer etablerte kirkesamfunnene ikke klarte å demme opp for. Borgerkrigen hadde frambrakt sterke forhåpninger i befolkningen om en nært forestående religiøs forløsning. Særlig i den ustabile perioden da *Leviathan* ble forfattet og utgitt, altså mellom henrettelsen av kong Charles I i 1649 og opprettelsen av Cromwells protektorat i 1653, var det åpnet et rom for religiøse sekter av alle slag.

Krigen og oppstanden mot kongen ble fortolket som en opptakt til Kristi gjenkomst. «The Fifth Monarchists» var for eksempel hellig overbevist om at Kristus ville stå opp igjen i 1666 og dermed gjøre slutt på menneskenes herredømme i verden. De nærret altså drømmen om en snarlig frigjøring fra denne verdens verdslige tyranner. Deres eget opprør ble legitimert ved at Gud virker gjennom dem for å oppfylle sin plan.

//]]]]> //]]>

I motsetning til de millenaristiske bevegelsene i sin samtid, trodde ikke Hobbes at Jesu gjenkomst var nært forestående. Hobbes forsøkte derimot å fjerne det handlingsrettete, politiske potensialet som ligger i endetidstenkningen. Dommedagsbevegelsenes anarkistiske holdninger var nettopp det Hobbes fryktet ville drive England enda lenger i retning av naturtilstanden. Derfor ville Hobbes i *Leviathan* vise at vi for øyeblikket befinner oss i en *venteposisjon*, hvor vi må forholde oss til våre verdslige overhoder, og ikke forveksle denne verden med Guds rike eller drømme om Kristi snarlige gjenkomst. Hobbes poengterte overfor sine samtidige at man befant seg i tiden *mellom* Saul og Jesu gjenkomst, og at det i denne perioden var den verdslige Suverenen som var «Guds høytnant» på jorden.

Han pekte på at Kristus har befalt menneskene å adlyde de sivile myndigheter til han selv kommer tilbake for å herske som konge. Hobbes vektla at «Guds rike ikke er av denne verden», og at det i Fadervår heter «ditt rike komme»; noe han utla som at Guds rike ligger fram i tid, og at det ikke har noe med den virkelighet vi for øyeblikket befinner oss i.

Hobbes' viktigste teologisk-politiske anliggende i *Leviathan* var å bekjempe pavemaktens innflytelse over kongenes makt. Med teologisk argumentasjon ville han vise at katolikkenes dogme om at Kirken er Guds rike på jorden var feilaktig. Men Hobbes rettet også skytset mot presbyterianerne som ville opprette en ny nasjonal kirkeordning der de åndelige spørsmål var prioritert over de verdslige. Hobbes mente presbyterianerne forsøkte å gjøre innad i den enkelte stat, det pavekirken prøvde å gjøre i hele den kristne verden, nemlig å opprettholde skillet mellom *potestas ordinis* og *potestas gladii*, og gi førstnevnte makt over sistnevnte. Kritikken rammet indirekte den anglikanske kirkens maktbestrebelse i forhold til den verdslige makt.

Men også de religiøse bevegelsene som forsøkte å koble seg opp mot Jesu gjenkomst – hvorvidt den allerede hadde funnet sted eller var like ved å skje – var ifølge Hobbes på et politisk og teologisk villspor. Ved å utsette dommedag til et uvisst tidspunkt fram i tid, maktet Hobbes å inkorporere den bibelske historien og forestillingen om Guds rike i sin teori, samtidig som han ville gjøre det umulig å bruke religion til å destabilisere samfunnet. Hobbes' budskap var at dommedag nok kommer, men det er lenge til, og i mellomtiden må vi underkaste oss de verdslige herskerne. I ventetiden før dommedag er *potestas gladii* den eneste legitime kilden til maktutøvelse.

Privatiserer troen

Hobbes argumenterte som vi ser for at ingen religiøse samfunn kan ha autonomi i forhold til Suverenen. Men hva er kirkens oppgave dersom den ikke har noen funksjon for den enkeltes frelse, eller står i noen særstilling som Guds representant på jorden? Ifølge Hobbes har kirken i «ventetiden» bare én viktig oppgave: Den skal fortsette det arbeidet Jesus selv påbegynte, nemlig

å spre Guds ord og rettlede på veien mot det evige liv. Kirken – og de geistelige – får dermed en rent pedagogisk funksjon. Lovene er allerede gitt av Gud, og kirken kan bare gi råd. Det følger av dette at kirkens menn ikke kan straffe eller dømme – de har altså ingen rett til å påberope seg juridisk makt, med mindre Suverenen har delegert denne myndigheten til dem.

Hobbess løste problemet med tro og frelse ved inderliggjøring. Han befant seg dermed godt innenfor protestantisk teologi. Man frelses ved tro og ikke ved gjerninger. Hobbess skilte i *Leviathan* også mellom offentlig og privat gudstilbedelse: I *De Cive* er undersåttens plikt til å tilbe og følge Suverenes påbud fortsatt i en viss grad begrenset. Men i *Leviathan* er forpliktelsene overfor Suverenen absolutte, selv om Suverenen skulle vise seg å være en vantro. Hobbess poengterte at man skal følge Suverensens krav uansett, fordi det ikke har noe med den «indre og usynlige» tro å gjøre. Dermed foretok Hobbess ikke bare en inderliggjøring av religiøse overbevisninger, men også en *privatisering* av dem. Troen blir en sak som egentlig ikke angår samfunnet og dets funksjoner, men er et privat anliggende og et spørsmål om den enkeltes forhold til Gud.

Derfor var det heller ikke noe problem for Hobbess å hevde at kristne må følge de påbud som gis av Suverenen, selv om disse kravene ikke skulle være i overensstemmelse med kristendommen. Det vil i alle tilfeller bare være snakk om ytre krav, som man kan følge uten at det får betydning for frelsen. Og fordi den sanne «kirken» av troende i alle tilfeller vil være «usynlig», er det for Hobbess ikke vanskelig å overlate til Suveren selv å avgjøre hvilken offentlig religionsutøvelse som er den beste.

//

//]]]]> //]]>

Hobbes foreskrev ingen bestemt kirkestruktur, men overlot dette til Suverenen i det enkelte «*Christian Common-wealth*». Hobbes gjorde seg med andre ord til talsmann for en slags «minimumsreligion», med vekt på den enkeltes indre overbevisning. Doktrinene som er nødvendig for frelse reduseres til et fåtall. Han var skeptisk til omfattende systemer av læresetninger, og fokuserte på frelse gjennom troen på Kristus som redningsmann. Hobbes var uhyre kritisk til alt som har med mirakler, ånder, helgendyrkelse og profeter å gjøre i ventetiden før Jesu gjenkomst og dommedag. Suverenen er «Guds løytnant» på jorden, men bortsett fra religiøs praksis som eksplisitt er forbudt av Suverenen, mente Hobbes den enkelte fikk ordne seg selv.

Bruk av religion til å legitimere opprør er nettopp det Hobbes med sin «politiske teologi» for enhver pris ville unngå. Det Hobbes forsøkte å vise er at troen er et privat anliggende, og unndratt det politiske feltet. Her antydte Hobbes i en viss forstand et skille mellom stat og samfunn. Staten bestyrer politikken ved den allmektige Suverenen, mens man i det sivile samfunnet er overlatt til seg selv så fremt dette ikke strider mot Suverенens ord. Dette gjelder også på troens område.

Men de religiøse dimensjonene ved den engelske borgekrigen var så sentrale at Hobbes ble nødt til å imøtegå de teologiske posisjonene på deres egen banehalvdel. Dette gjaldt i spørsmålet om kirkeordning, i forholdet mellom verdlig og religiøs makt og i forhold til dommedagsprofetiene. Ved å presentere en alternativ eskatologisk utlegning, ønsket Thomas Hobbes å gjøre dommedag irrelevant som drivkraft for opprør og konflikt i sin samtid.

Litteraturliste

- Cohn, Norman. *Jakten på tusenårsriket. Revolusjonære millenarister og mystiske anarkister i middelalderen*, Humanist Forlag, Oslo, 1999.
- Crapp, Bernard. «The Millennium and Eschatology in England» i *Past and Present*, nr. 57, nov. 1972, s. 156–162.
- Hobbes, Thomas. *Leviathan*, Penguin Books, London, 1985.
- Martinich, A.D. *The two Gods of Leviathan*, Cambridge University Press, New York, 1992.
- Pocock, J.G.A. «Time, History and Eschatology in the Thought of Thomas Hobbes» i *Politics, Language & Time: Essays on Political Thought and History*, The University of

- Chicago Press, Chicago og London, 1989, s. 148–201.
- Sommerville, Johan P. *Thomas Hobbes: Political Ideas in Historical Context*, Macmillan, Hampshire og London, 1992.
 - Tuck, Richard. *Philosophy and Government 1572 –1651*, Cambridge University Press, Cambridge, 1993.
 - Zakai, Avihu. «Reformation, History, and Eschatology in English Protestantism» *iHistory and Theory*, vol. 26, nr. 3, oktober 1987, s. 300–318.

■

//

//]]]]> //]]>